

'היד שנעלמה' - משה

המקראי

'דברי הימים של משה' והקפיטליזם המודרני
אליהו רוזנפלד

בפגישה הראשונה שלי עם ספר 'דברי הימים של משה', חיבור יהודי בערך מהמאה העשירית שמספר את סיפור חייו של משה, התחושה המרכזית הייתה הפתעה. הופתעתי מכמות המוטיבים העממיים שעלו במשך הסיפור יחד ובצמוד למדרשים, מהחריגה מהטקסט המקראי, אך יותר מכל, הופתעתי מהסגנון בו סופר הסיפור. התחושה שלי הייתה שהסיפור של משה לא רק עבר שינויים ברמת התוכן, אלא שהתפיסות היסודיות שבבסיס הסיפור השתנו. בדברים שלהלן ברצוני להציע כמה מחשבות על סגנון הסיפור באמצעות צמד מונחים כלכלי. אומנם בדרך כלל העולם הספרותי והכלכלי אינם פוגשים זה בזה, אך אני מאמין שבמקרה זה דווקא קריטריונים אלה, יוכלו לעזור ולהעיר את גלגול סיפורו של משה, מהמקרא, ועד לספר 'דברי הימים של משה'.

אחד הוויכוחים האינסופיים שניטשים בעולם הכלכלי הוא בין מערכת מרוכת רגולציה ובין עקרון היד הנעלמה. בלי להיכנס למושגים ולוויכוח עצמו (ניסיון שיהיה מעל ליכולותי) נראה לי שקשה להתעלם מהעובדה שאחד ממושגי התשתית הקפיטליסטים מהווה מטאפורה כל כך עוצמתית. בהסבר המתעלם מהציוריות שבמושג, היד הנעלמה היא בעצם המחשבה שאדם פועל בכיוון אחד, אך בלא ידיעתו הוא נמשך על ידי כוח מסויים לכיוון אחר. אך מדוע דווקא יד? נראה לי שהציור הלשוני מבוסס על ראיית האדם כעיוור שנעזר בידו של אדם אחר המראה לו את הדרך. האדם, אינו רואה את היד או את הכיוון אליו בו הוא מוּלָךְ. הוא פשוט הולך ובאורח פלא מגיע ליעדו.

לעומת זאת, תפיסת הרגולציה מניחה שאנשים אינם יכולים פשוט ללכת. על האנשים לדעת לאן הם הולכים, מה משמעות ההליכה וחשוב מכך מהם גבולותיה - לאן מותר ואסור ללכת. בניגוד ליד הנעלמה, הרגולציה מניחה שהאדם לעולם אינו עיוור. האדם תמיד פוקח את עיניו ובוחר מסלול. מכיוון שכך, לא ניתן להסתפק בלטיפה בלתי נראית של איזו יד אנמית – יש צורך ביד חזקה ונוכחת. עינים פקוחות זקוקות לדיבור מפורש, לא לדיבור משתמע.

הסיבה שאני מלאה אתכם בפירוק הלשוני הזה היא שאני חושב שהוא ממצה בצורה יפה את אחד ההבדלים המשמעותיים בין חיי משה כפי שהם מסופרים בתורה ובין חיי משה כפי שהם מתוארים בחיבור 'דברי הימים של משה'. לדעתי לרצף האירועים בתורה יש יד מכוונת מתחילה ועד סוף. התורה, מציגה לנו פעם אחר פעם את התוכנית האלוהית הגדולה. במילים אחרות, להיסטוריה של התורה יש כיוון ויש מכוון. בהמשגה של הפורמליסטים הייתי אומר שהתורה אינה הגלם אלא סיפר. הרצף הכרונולוגי הקושר בין האירועים אינו מספיק שלעצמו והוא דורש מעין מטא-נרטיב שימלא אותו. כך לדוגמא, העבדות שתהיה גורלם של בני ישראל במצרים נמסרת כבר לאברהם. כמעט בכל שלב בתורה אלוהים ניצב ממעל, מנחה ומזיז את הסיפור לפי התוכנית הגדולה.

אך התוכנה הזאת נכונה לא רק לגבי התוכן של הטקסט אלא גם לגבי הצורה שלו. התחושה היא שהתורה אינה בנויה מרצף פשוט של אירועים. ניתן לראות זאת הן בחריגות מסדר ההתרחשות (המתבטא היטב בכלל הידוע 'אין מוקדם ומאוחר בתורה') אבל גם באופן שבו ההתרחשויות נקשרות זו לזו. ההתרחשויות אינן נקשרות זו לזו בצורת 'ואז...ואז' אלא בצורה המבטאת את העובדה שיש כאן מעשה רקמה, ויותר מכך שיש כאן רוקם.

התורה שמספרה הוא מספר כל יודע (למעט ספר דברים בחלקו), מדגימה היטב פואטיקה של רגולציה. ההנחה היסודית בתורה היא שלא ניתן להניח להיסטוריה להתקדם כדרכה – ההיסטוריה, עלולה לבחור בנתיבים שגויים וללכת למקומות אסורים. הרגולטור, במקרה של התורה הוא האל. האל, מכיר את הכיוון של ההיסטוריה, של העם, ויותר מכך, את הכיוון של הטקסט. מכיוון שכך, הוא קובע רגולציה מאוד ברורה – את הטקסט יוליך הנרטיב האלוהי, שיקבע כיצד יובילו האירועים זה לזה. הן מצד התוכן והן מצד הצורה.

ההשלכה של סגנון זה על אופן הסיפור של חיי משה היא משמעותית ביותר. משה, אינו המוקד של הסיפור אלא מהווה חלק קטן בפאזל האלוהי. משה של התורה יכול לחוות, להתרגש או להתעצבן, אך לעולם לא כ'משה'. סגולותיו, הם הסגולות של עבד האלוהים, מנהיגו של עם ישראל. משה שנכשל, הוא שליח שנכשל. משה שעושה ניסים, הוא שליח שעושה ניסים. במילים אחרות, גם שמסופר על חיי משה לא סיפורו של משה לפנינו, אלא סיפורו של הרגולטור, המספר, האל.

על 'דברי הימים של משה' ניתן לחשוב בדיוק באופן ההפוך. דברי הימים של משה, ספר שלוקח את סיפורו של משה, ומייצר מעין 'ביוגרפיה' של חייו תוך הרחבות ושינויים, במובנים רבים הוא ספר נעדר רגולציה. נראה לי שאחת התופעות הבולטות כשקוראים את החיבור היא האקראיות של החיבור בין האירועים. האירועים אינם מתחברים זה לזה בעזרת נימוק היסטורי, או אפילו בשל נימוקים פנימיים של הדמויות. האירועים השונים הם מעין השתלשלות – אירוע שמוביל לאירוע בסוג של אינרציה שאינה פוסקת (עד מותו של משה). במובן זה, קשה להמעיט בעומק הטרנספורמציה שספר זה מבצע בנוגע לחייו של משה (וזאת אף בלי להתייחס לשינויים בתוכן העלילה). ספר דברי הימים של משה, לוקח את ספר הרגולציה, ומשכתב אותו מחדש

בלעדיה. כך הופך הסיפור מסיפורו של הרגולטור, לסיפורו של משה. אך הפעם, לא סיפורו של משה כמנהיג או כשליח, אלא של משה עצמו, איש שחי והתהלך בהיסטוריה כעיוור, מולך על ידי יד נעלמה.

אך נראה לי שצריך למתן מעט את האמירה – גישת היד הנעלמה אינה קוטבית לחלוטין לגישת הרגולציה. שתי הגישות מניחות ממד מסויים של 'התערבות', של נוכחות של גורם נוסף מלבד האדם המהלך. אלא שבעוד הגישה האחת רואה באדם 'אדם רואה' המודע למהלכי הרגולציה ולהתייחסותה אליו, הגישה השנייה רואה באדם אדם עיוור, שאינו מודע לא לכיוונו ולא לאן מכוונת אותו היד הנעלמה. חשוב להדגיש – היד הנעלמה אינה רק גישה 'מתארת' – כלומר, היא לא רק מספרת לנו מה מתרחש במציאות. היא קובעת שכך המציאות צריכה להתבצע. העיוורון הוא תנאי הכרחי לשוק וכתוצאה מכך על השוק להתנהל על ידי יד נעלמה.

אם כך, קשה לומר שהרגולטור נעדר לחלוטין מדברי הימים של משה. אומנם הסיפור הוא סיפור המדוווח על רצף אירועים, אך הקורא, אף בלא להכיר את הסיפור המקראי, יכול לחוש כבר מתחילה כיצד ההיסטוריה כולה, יחד עם האל, משנסת את מותניה בשביל לעזור למשה להגיע לגדולה. משה, אומנם מתהלך כעיוור נוכח ההתרחשות (כאשר ההתגלות תופסת נפח מינורי בסיפורי) אך בלא ספק מולך לאורך כל הדרך על ידי אותה היד הנעלמה. במובן זה, הנעלמות של היד, אינו רק בחוסר הידיעה של משה, אלא גם בטקסטורה הטקסטואלית. חיבור האירועים כתגובות שרשרת לא מוסברות הוא הטכניקה של היד להעלים את נוכחותה.

המעבר מסיפור 'רגולציה' לסיפור 'יד נעלמה' הוא במובנים מסויימים המעבר מתודעה של התגלות לתודעה של הסתר. הסיפור המקראי, מעוצב כולו כסיפור המבוסס על תודעה של התגלות. רק האל המתגלה, שפונה לנביאים, לשליחיו ולעמו, יכול להוות רגולטור היסטורי וספרותי. המעבר מתקופה של תודעת התגלות לתקופה החסרה תודעה זו מכתוב מילא גם מערכת כלכלית אחרת – מערכת בה הרגולטור מעלים את נוכחותו. לא עוד תוכנית ברורה מובנה ומובנת, אלא תוכנית המובנת בדיעבד באופן שיוצר לא פעם אירוניה.

משה, בסיפור המקראי יכול להיות רלוונטי לקוראיו ושומעיו במאה ה-11 בדרכים מגוונות. אך נראה שאלמנט משותף לכולם יהיה הפער בין התודעות. השומע יוכל להתענג על אפשרות של עולם של התגלות, עולם מובנה ומתוכנן, אך הסיפור לא יפגוש את מציאותו הנוכחית, את העולם נטול ההתגלות בו הוא נמצא. במובן זה, דברי הימים של משה, הוא אדפטציה של סיפורו של משה לעידן נטול ההתגלות. הפואטיקה של הסיפור, פואטיקת היד הנעלמה, ממשיכה לשמר את קיומו של האל הרגולטור, אך מתוך עמדה המשיקה למציאות הנוכחית של השומעים. האל הנעלם, המסתתר ממאמיניו נעלם אף מהסיפור. במובן זה, הסיפור שואב את הפואטיקה שלו מעולמם של המאזינים. השומעים, יכולים להזדהות עם משה, מכיוון בדומה להם, אף הוא מולך בלא ידיעתו, על ידי האל הנעלם.

ההמשגה הכלכלית הזו, משמשת לא רק כאפשרות להבנת היחסים בין הטקסט המקראי העוסק בחיי משה ל'דברי הימים של משה' אלא גם כסוג של גשר בין טקסט זה ובין קורא בן המאה ה-21. המאה ה-20, במובנים רבים היא המאה של הקפיטליזם, מאה בה הפכה היד הנעלמה למושג יסוד באידאולוגיות רבות. במאה זו, כבש לו הקפיטליזם פסגה אחר פסגה והפך במובנים רבים לנחלת הכלל. ככל שהזמן מתקדם, האדם המערבי משליך יותר ויותר את יהבו על היד הנעלמה שתוליך אותו למקום הנכון אף שאין לו מושג מהו מקום זה וכיצד יגיע לשם. במובן זה יש דמיון ניכר בין השומע הדתי בן המאה ה-10 לבין הקורא המערבי בן המאה ה-21 – זה וזה מולכים על ידי יד נעלמה ואף מוכנים להתמסר לה. אלא שבעוד בעבור הקורא בן המאה ה-10 פואטיקה של יד נעלמה היא מצב זמני בעוד 'הגאולה' כרוכה ברגולציה האלוהית, בעבור קורא בן זמננו פואטיקת היד הנעלמה הופכת לפואטיקה היחידה האפשרית - השוק, אינו סובל רגולציה מפורשת, ומתחנן שזו תהפוך נעלמה.